

Piotr Gładala

Miejsca upamiętnienia walk i męczeństwa Polaków w czasie II wojny światowej na terenie Lublina

---

Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego 1, 201-209

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Głądała

(Lubelskie Towarzystwo Genealogiczne)

Miejsca upamiętnienia walk i męczeństwa Polaków w czasie II wojny światowej na terenie Lublina

W niniejszej pracy Autor stawia sobie za cel przedstawienie miejsc pamięci narodowej znajdujących się na terenie Miasta Lublina, związanych z tragicznymi wydarzeniami lat 1939 – 1944. Pierwsza z tych cezur, jest oczywista. Z kolei druga to 23 lipca 1944 r. Tego dnia, Lublin został zajęty przez wojska radzieckie. W artykule Autor zajmie się szczególnie pomnikami, tablicami okolicznościowymi oraz cmentarzami, które związane są z dramatycznymi wydarzeniami lat II wojny światowej.

Pełne rejestry miejsc pamięci narodowej, związanych nie tylko z dramatyczną obroną Lublina w trakcie kampanii wrześniowej, ale też z hitlerowskim represjami w czasie okupacji na terenie tego miasta, możemy odnaleźć w przewodniku po miejscach upamiętnienia walk i męczeństwa wydanym przez Radę Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa¹. Znajdziemy w nim, informacje o wszystkich miejscach pamięci narodowej z lat 1939 - 1945. Z innych prac, które dotyczą województwa lubelskiego, na szczególną uwagę zasługują te odnoszące się do problematyki walk wrześniowych 1939 r.² Na ich kartach znajdziemy chociażby rejestr cmentarzy wojennych z tego

---

¹ Przewodnik *po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa; lata wojny 1939 - 1945*, materiały zebrane pod kierunkiem Cz. Czubryt - Borkowskiego, Warszawa 1988, s. 419 i nn.

² Patrz m.in. W. Białasiewicz, A. L. Gzella, *Bronili Lublina, wrzesień 1939*, Lublin 1944; L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976.

okresu znajdujących się na terenie Lublina. Istotną pod tym względem pozycją jest praca Wojciecha Białasiewicza i Alojzego L. Gzelli. Autorzy w aneksie *Lista osób* powołując się na materiały archiwalne, przedstawiają pełny wykaz tych, którzy zginęli między 1 a 17 września 1939 r. Dla późniejszych lat, godne odnotowania są prace, które powstały w kręgu Klubu a następnie Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych Zamku Lubelskiego i „Pod zegarem”. Dzięki działalności tej organizacji, wiele miejsc kaźni w Lublinie, znalazło swoje upamiętnienie w formie pomników i tablic oraz w publikacjach dotyczących martyrologii³. Szczególnie ważnymi pozycjami są: praca zbiorowa przygotowana pod redakcją Zygmunta Mańkowskiego⁴ oraz inna, autorstwa Remigiusza Moszyńskiego i Leopolda Policha⁵. W pierwszej z nich znajdziemy opis sytuacji w jakiej znalazł się Lublin w latach 1939 - 1944, możemy także bardzo szczegółowo poznać działalność hitlerowskiego więzienia na Zamku w Lublinie. Dodatkowo, publikacja ta wzbogacona jest o aneksy, które zawierają informacje o osobach zmarłych w więzieniu, straconych podczas egzekucji lub deportowanych do obozów koncentracyjnych. Należy także pamiętać o różnego rodzaju przewodnikach turystycznych po Lublinie, zawierających zwięzłe informacje na temat najważniejszych miejsc pamięci narodowej na terenie miasta.⁶ Dla przedstawienia stanu obecnego tych miejsc użyję dokumentacji fotograficznej, wykonanej przez członków Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego w ramach projektu *Pomniki w internecie*. Dla poszukiwacza pomocny może być również rejestr miejsc pamięci narodowej, przekazany naszemu Towarzystwu przez Lubelski Urząd Wojewódzki.

W tym roku, przypada 70. rocznica wybuchu II wojny światowej. W zaistniałej sytuacji, warto przypomnieć miejsca, w których przelała się krew niewinnych ofiar. Niestety, wiedza na ten temat, wciąż jest skąpa. Wiele osób nadal poszukuje swoich bliskich, korzystając niekiedy ze słabo jeszcze rozpowszechnionych w społeczeństwie, a skutecznych sposobów⁷. Miejmy nadzieję, że każde kolejne opracowanie dotyczące miejsc pamięci narodowej przyczyni się do upowszechnienia wiedzy na ich temat.

W trakcie kampanii wrześniowej Niemiecy lotnicy dokonywali nalotów na Lublin w dniach 2, 9, 13 i 17 września 1939 r. Już podczas pierwszego z nich śmierć poniosło ok. 200 osób⁸. Z kolei w trakcie drugiego zginął znany poeta Józef Czechowicz, a miejsce jego śmierci oznaczono później pamiątkowym pomnikiem. Szacuje się, że ogółem w czasie kampanii wrześniowej śmierć poniosło w Lublinie ok. 400 osób, a 1200 zostało rannych⁹.

---

³ Zob. m.in. *Pomniki w miejscach straceń więźniów politycznych Zamku Lubelskiego 1939 - 1944*, opr. E. Zaleska, Lublin 1986.

⁴ *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939 - 1944*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1988.

⁵ R. Moszyński, L. Policha, *Lublin w okresie okupacji (1939 - 1944)*, Lublin 1964.

⁶ Patrz m.in. H. Gawarecki, Cz. Gawdzik, *Ulicami Lublina*, Lublin 1976, s. 64.

⁷ Np. korespondując w sprawie swoich zaginionych bliskich z Polskich lub Ukraińskim Czerwonym Krzyżem. Por. H. Stachyra, *Nad Turią i Stochodem. Z dziejów polskiej własności ziemskiej na Wołyniu (1918 - 1939)*, Lublin 2008, s. 113 - 114.

⁸ R. Moszyński, L. Policha, dz. cyt., s. 17.

⁹ Tamże, s. 20.

Kwatera Obrońców Lublina na cmentarzu przy ulicy Białej.

Inne, szczególne miejsce związane z martyrologią narodu polskiego w Lublinie, to więzienie na Zamku. Było to centralne więzienie dystryktu lubelskiego, który obejmował teren przedwojennego województwa lubelskiego. Zakład ten był ściśle powiązane ze strukturami SS i policji. Było ono jednym ze 150 więzień i aresztów w dystrykcie lubelskim¹⁰. Przez cele hitlerowskiego więzienia na zamku przeszło ok. 40 tys. osób, nie licząc podobnego mu więzienia Gestapo w budynku zwanym „Pod zegarem”.

Zasadniczy opis miejsc pamięci narodowej w Lublinie rozpocznę od cmentarzy wojennych. Wrześniowi obrońcy miasta spoczywają głównie na cmentarzach przy ul. Białej, Lipowej oraz Unickiej. Na cmentarzach tych spoczywają także ofiary Gestapo, więźniowie politycznych Zamku Lubelskiego oraz polegli i pomordowani partyzanci.

---

¹⁰ E. Dziadosz i J. Marszałek, *Więzienia i obozy w dystrykcie lubelskim w latach 1939 - 1944*, „Zeszyty Majdanka”, t. 3 (1969), s. 54.

Cmentarz przy ul. Lipowej

Jest to najstarsza na terenie Miasta Lublina nekropolia zlokalizowana poza bezpośrednim otoczeniem kościoła. Znajduje się na niej pięć zbiorowych mogił ofiar wydarzeń z lat 1939 – 1944. Spoczywają w nich ofiary bombardowań z września 1939 r., terroru z okresu okupacji oraz więźniowie polityczni z Zamku Lubelskiego. Ludwik Głowacki przytoczył 11 biogramów poległych we wrześniu żołnierzy z ogólnej liczby 78¹¹. Z kolei ofiary z ostatniej masowej egzekucji, z 22 lipca 1944, do 1954 r. spoczywały u podnóża Zamku Lubelskiego. Dopiero 25 lutego t. r. odbyła się uroczysta ekshumacja ok. 300 pomordowanych, których następnie pochowano w zbiorowej mogile na cmentarzu przy Lipowej, zaprojektowanej przez Tadeusza Skwarczyńskiego. W mogile tej pochowano również 27 ofiar egzekucji z 4 lutego 1941 r. Na stronie internetowej Lubelskiego TG znajduje się wykaz osób wyszczególnionych na tablicach tego pomnika¹².

Cmentarz przy ul. Białej

Cmentarz, do którego wejście prowadzi od strony ul. Białej, został wydzielony w 1915 r. przez władze austriackie z najstarszej rzymskokatolickiej nekropolii Lublina. Założony na powierzchni 120 na 110 m. był początkowo ogrodzony drewnianym parkanem na podmurówce. Pierwotnie pochowano tu 1500 żołnierzy armii austro – węgierskiej i rosyjskiej, 36 polskich legionistów, kilku żołnierzy niemieckich oraz 16 – 17 jeńców włoskich¹³. Z biegiem czasu na terenie tym zaczęły się pojawiać także grobowce żołnierzy polskich poległych m.in. w latach 1918 – 1920. Podział, jaki został dokonany w 1915 r., utrwalił się, zaś wydzielona część została nazwana cmentarzem komunalno – wojskowym. Na cmentarzu tym, z interesującego nas okresu znajduje się kilka mogił, szczególnie zaś 10 mogił zbiorowych żołnierzy Wojska Polskiego z okresu 1939 - 1944, jedna mogiła w której spoczywa 36 żołnierzy narodowości żydowskiej związanych z polskim ruchem oporu oraz partyzanci. Część z nich pogrzebano w tej partii cmentarza, którą poprzednio zajmowały grobowce 600 żołnierzy rosyjskich zmarłych w szpitalach i lazaretach Lublina w latach 1914 – 1918¹⁴. Według danych L. Głowackiego¹⁵ ogółem spoczywa tu 166 żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r., w tym 28 oficerów i podchorążych, 127 szeregowych oraz 11 osób cywilnych. Ponad to badacz ten zebrał 25 biogramów pogrzebanych tam oficerów.

---

¹¹ L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976, s. 398.

¹² www.ltg.pl/content/view/69/58/ [dostęp 5 września 2009 r.].

¹³ Więcej o okolicznościach założenia tego cmentarza i jego losach w czasie I wojny światowej napisał M. Dąbrowski, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004, s. 120 – 121.

¹⁴ M. Dąbrowski, dz. cyt., s. 123 – 124.

¹⁵ L. Głowacki, dz. cyt., s. 397.

Cmentarz przy ul. Unickiej

Uroczyste poświęcenie cmentarza przy ul. Unickiej nastąpiło 6 listopada 1932 r.¹⁶ Na cmentarzu znajdują się 4 mogiły z okresu 1939 - 1944. W dwóch z nich spoczywają ofiary bombardowań Lublina z września 1939 r., w jednej mogile szczątki więźniów politycznych Zamku Lubelskiego, w ostatniej zamordowani przez Gestapo „Pod zegarem” oraz w hitlerowskim więzieniu na Zamku. Na cmentarzu znajduje się również kwatera żołnierzy WP poległych między 1939 a 1945 r. oraz zbiorowa mogiła żołnierzy Armii Krajowej. Imienny wykaz ofiar, pochodzący z pomnika usytuowanego na dwóch katakumbach z prochami ok. 1200 osób, projektu T. Skwarczyńskiego, znajduje się na stronie internetowej Lubelskiego TG¹⁷.

Bardzo liczne na terenie Lublina są pomniki upamiętniające także inne wydarzenia wojenne. Wiele z nich powstało dzięki zaangażowaniu, wspomnianego już poprzednio, Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych Zamku Lubelskiego i „Pod zegarem”.

Rury Jezuickie

Pomnik na miejscu kaźni, zaprojektowany przez T. Skwarczyńskiego i Leszka Dziekońskiego. Od 29 czerwca do 15 sierpnia 1940 r., w ramach tzw. akcji AB, rozstrzelano tu w pięciu masowych egzekucjach od 450 do 500 osób¹⁸. Głównie byli to działacze społeczno - polityczni i przedstawiciele lubelskiej inteligencji. W trakcie prac Miejskiej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Lublinie oraz późniejszych badań przeprowadzonych przez historyków, udało się ustalić tożsamość jedynie 100 ofiar¹⁹. Członkowie Lubelskiego TG listę nazwisk z tablic pomnika udostępnili na swojej stronie²⁰.

Państwowe Muzeum na Majdanku

Obóz koncentracyjny funkcjonował od października 1941 do lipca 1944 r. Szacuje się, że w ciągu kilkuletniej działalności przeszło przez niego 150 tys. więźniów, z czego około 80 tys. straciło życie. Na terenie Muzeum, znajduje się Pomnik Walki i Męczeństwa oraz Mauzoleum zaprojektowane przez Wiktora Tołkina. Oba obiekty zostały odsłonięte w 1969 r., w 25 rocznicę wyzwolenia obozu.

---

¹⁶ www.cmentarz.lublin.pl/unicka.htm [dostęp 5 września 2009 r.].

¹⁷ <http://ltg.pl/content/view/370/58> [dostęp 5 września 2009 r.].

¹⁸ R. Moszyński, L. Policha, dz. cyt., s. 28.

¹⁹ *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie...*, s. 197.

²⁰ www.ltg.pl/content/view/378/58/ [dostęp 5 września 2009 r.]

Pomnik Józefa Czechowicza

Pomnik, projektu T. Skwarczyńskiego, został odsłonięty w 1969 r. Znajduje się on w miejscu, w którym pod gruzami zbombardowanej kamienicy zginął poeta Józef Czechowicz.

Pomnik Obrońców Lublina

Pomnik zlokalizowano w miejscu byłego cmentarza wojennego przy ul. Tomasza Zana. Upamiętnia żołnierzy, ochotników, młodzież, harcerzy i ludność cywilną, która zginęła w trakcie walk obronnych 16 i 17 września 1939 r. Pomnik, projektu Jerzego Kierskiego, został odsłonięty w 1987 r. Na stronie Lubelskiego TG znajduje się pełny wykaz wymienionych na pomniku poległych²¹.

Pomnik na Kalinowszczyźnie

Obiekt znajduje się na rogu ul. Kalinowszczyzna i Sienna. W tym miejscu dnia 23 grudnia 1939 r. dokonano pierwszej egzekucji na przedstawicielach inteligencji lubelskiej. W 1979 r., w mur okalający cmentarz żydowski, w miejscu w którym odbyła się egzekucja, wmurowano tablice okolicznościowe. Z kolei na pomniku ufundowanym w 2001 r. dzięki staraniom Stowarzyszenia Byłych Więźniów Zamku Lubelskiego i „Pod zegarem” widnieją nazwiska 10 zamordowanych przedstawicieli inteligencji. Pełna inskrypcja z pomnika została udostępniona na stronie Lubelskiego TG²².

Pomnik ku czci 10 zamordowanych przedstawicieli inteligencji lubelskiej na Kalinowszczyźnie

---

²¹ www.ltg.pl/content/view/383/58/ [dostęp 5 września 2009r.]

²² www.ltg.pl/content/view/354/58/ [dostęp 5 września 2009 r.]

Pamiętkowy głaz na Lemszczyźnie

Obiekt znajduje się przy ul. Witolda Chodźki. Upamiętnia dwie egzekucje z 6 i 7 stycznia 1940 r. W ich trakcie zginęło ok. 100 więźniów zamku lubelskiego. Spośród tych ustalono pochodzenie 31 ofiar²³.

Pomnik przy ul. Józefa Piłsudskiego

Dnia 28 stycznia 1944 r., tuż za mostem na Bystrzycy, odbyła się publiczna egzekucja. Rozstrzelano wówczas 30 osób, więźniów Zamku Lubelskiego. W oficjalnym komunikacie dowódcy policji i bezpieczeństwa SD w Lublinie podano, że był to odwet za napad na niemieckich wojskowych²⁴. Pełny wykaz rozstrzelanych umieszczony został na stronie internetowej Lubelskiego TG²⁵.

Pomnik w miejscu publicznej egzekucji przy ul. J. Piłsudskiego w Lublinie

Pomnik na Górkach Czechowskich

Pomnik projektu J. Kierskiego znajduje się przy ul. Północnej, w miejscu masowych egzekucji dokonywanych tu w latach 1940 - 1944. Szacuje się, że śmierć poniosło w nich ponad 1000 osób. Niestety, dokładne daty egzekucji oraz nazwiska ofiar nie zostały jak dotychczas ustalone.

---

²³ Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie... s. 457 - 458.

²⁴ J. Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1989, s. 229.

²⁵ www.ltg.pl/content/view/379/58/ [dostęp 5 września 2009 r.]

Omawiając egzekucje więźniów Zamku Lubelskiego, należy wspomnieć jeszcze o miejscach leżących poza granicami Lublina.

1. Las Krępiecki – pomnik upamiętniający masowe egzekucje dokonane między 1940 a 1944²⁶.
2. Jabłonna k. Lublina – pomnik w miejscu egzekucji 27 więźniów Zamku Lubelskiego dokonanej 12 kwietnia 1942 r.²⁷
3. Konopnica – upamiętnienie egzekucji 30 więźniów z 11 listopada 1942 r.²⁸
4. Zakrzówek – pomnik upamiętniający 19 więźniów Zamku Lubelskiego, straconych 25 października 1943 r.²⁹
5. Biała Podlaska – pomnik w miejscu egzekucji 16 więźniów z 23 listopada 1943 r.³⁰
6. Leśna Podlaska – pomnik upamiętniający 18 więźniów straconych 17 grudnia 1943 r.³¹
7. Puławy – pomnik na miejscu stracenia 28 więźniów w dniu 17 stycznia 1944 r.³²
8. Kurów – pomnik w miejscu dokonania egzekucji na 50 więźniach Zamku Lubelskiego 6 lutego 1944 r.³³
9. Chełm – miejsce upamiętnienia egzekucji na 36 więźniach z 10 marca 1944 r.³⁴
10. Bełżyce – pomnik upamiętniający egzekucję 23 więźniów Zamku Lubelskiego z 9 czerwca 1944 r.³⁵
11. Parczew – pomnik w miejscu stracenia 12 więźniów 17 stycznia 1944 r.³⁶

Z wrześniowymi wydarzeniami, wiąże się tematycznie jeszcze kilka innych tablic, o których jak dotychczas nie wspominałem.³⁷ Wymienię cztery, według mnie, najważniejsze. Pierwsza, znajduje się w kościele garnizonowym w Lublinie i poświęcona jest poległym i zamordowanym w czasie II wojny światowej żołnierzom 8 Pułku Piechoty Legionów. Druga tablica, dotyczy 42 poległych pracowników zarządu miejskiego. Umieszczona jest ona w ścianie Starego Ratusza, od strony ul. Lubartowskiej³⁸. Na terenie miasta, znajdują się ponadto dwie tablice upamiętniające śmierć tysięcy ofiar hitleryzmu na Zamku w Lublinie. Pierwsza, ufundowana w 1957 r., zlokalizowana jest przy głównej bramie prowadzącej na dziedzińiec Zamku. Pomocna przy ustaleniu tożsamości tych ofiar jest przytaczana w niniejszym artykule książka *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939 – 1944*, przygotowana pod redakcją Z. Mańkowskiego. Na stronach 369 – 488 znajdują się cztery aneksy odnoszące się do tożsamości byłych więźniów Zamku. Druga tablica, upamiętnia główną katownię

---

²⁶ E. Zaleska, *Pomniki w miejscach straceń więźniów politycznych Zamku Lubelskiego w latach 1939 - 1944*, Lublin 1986, s. 9.

²⁷ Tamże, s. 13.

²⁸ Tamże, s. 14.

²⁹ Tamże, s. 15.

³⁰ Tamże, s. 16.

³¹ Tamże, s. 17.

³² Tamże, s. 18.

³³ Tamże, s. 21.

³⁴ Tamże, s. 22.

³⁵ Tamże, s. 23.

³⁶ Tamże, s. 19.

³⁷ Pełny wykaz miejsc pamięci narodowej na terenie Lublina, w tym różnych tablic znajduje się w *Przewodniku po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa...*, s. 419 – 421.

³⁸ www.ltg.pl/content/view/70/58/ [dostęp 5 września 2009r.]

Miejsca upamiętnienia walk i męczeństwa Polaków w czasie II wojny...

Gestapo w Lublinie, jakim była jej siedziba „Pod zegarem” przy ul. Uniwersyteckiej. Obecnie, w budynku tym, znajduje się Muzeum Martyrologii. Wydarzenia związane z obroną Lublina we wrześniu 1939 r. oraz więzieniem na Zamku zostały upamiętnione w sposób należyty poprzez liczne pomniki i tablice. Przechodząc obok nich, warto zwrócić uwagę na treści jakie niosą ze sobą wyryte słowa.